

ks. Jarosław Wojtkun, Radom

MORES JAKO PRZEDMIOT NIEOMYLNOCI MAGISTERIUM KOŚCIOŁA

W czasie prac Soboru Watykańskiego I niektórzy ojcowie soborowi podnieśli kwestię właściwej interpretacji drugiego członu formuły *res fidei et morum*, wyznaczającej granice przedmiotu nieomylności Magisterium, a zatem sprecyzowania kategorii *mores*. Rzeczywiście samo sformułowanie *mores* było zbyt ogólne, aby uchronić się przed ewentualnymi niejasnościami znaczeniowymi. Jeden z ojców soborowych, Biskup Vincenzo Gasser, zasygnalizował ten problem w swoim wystąpieniu postulując, aby w celu zarysowania pola znaczeniowego terminu *mores* odnieść się do jego sposobu rozumienia w teologii. Podejmiemy i my ten postulat i spróbujemy poszukać sposobów, w jaki rozumiano termin *mores* w myśli teologicznej oraz w samych wypowiedziach Magisterium Kościoła. Horyzont naszych poszukiwań nie zatrzyma się jedynie na okresie bezpośrednio poprzedzającym prace Soboru Watykańskiego I. Wskazane będzie również historyczne spojrzenie na formułę *mores*, gdyż miała ona w historii zmienne koleje, my natomiast spróbujemy prześledzić jej ewolucję.

Rys historyczny pojęcia *mores*

Wydaje się, że teologiem, który wprowadził to pojęcie do języka teologicznego jest św. Augustyn. Biskup Hippony rozumiał pod pojęciem *mores* całość życia chrześcijańskiego, które obejmuje zarówno wyznawanie wiary, jak i praktykowanie cnót moralnych. *Mores* dotyczy różnych sektorów życia osobistego, społecznego i rodzinnego, obejmuje także życie modlitwy, uczestnictwo w sakramentach Eucharystii i Pokuty, a także te dzieła, które są zgodne z moralnością chrześcijańską¹. Uwaga św. Augustyna koncentruje się zatem w przeważającej części na sakramentalnych i liturgicznych formach życia chrześcijańskiego. W ten sposób *mores* w powiązaniu z *fides* „oznaczają Tradycję Apostolską w jej jedności i zwartości, choć występującej w dwóch formach, odmiennych choć wzajemnie powiązanych: doktryna i różne formy życia chrześcijańskiego”².

Termin *mores* spotykamy także w piśmiennictwie św. Tomasza, który swoją analizę prowadzi w kontekście moralnych przykazań Dekalogu. Przykazania te znajdują swą podstawę właśnie w *boni mores*. Dobro i zło *mores humani* zależą od ich zgodności lub jej braku z rozumem naturalnym, osądającym co należy czynić i

¹ Por. M. Zalba, «*Omnis et salutaris veritas et morum disciplina*»: *Sentido de la expresión «mores» en el Concilio de Trento*, w *Gregorianum* 54(1973), 679.

² P. Franssen, *A Short History of the Meaning of the Formula «Fides et Mores»*, w *Louvain Studies* 7(1979), 276, 290.

czego unikać. Termin *mores* w tym kontekście obejmowałby swoim zakresem treść moralnych nakazów prawa naturalnego wraz z ich egzemplifikacją w postaci niektórych przykazań Dekalogu. Tomasz przypisuje zatem pojęciu *mores* – i to jest ważne spostrzeżenie – znaczenie wyraźnie normatywno-etyczne³.

Ten etyczny aspekt pojęcia *mores* występuje już w bezpośredniej bliskości Soboru Trydenckiego, jeżeli wziąć pod uwagę przykładowo obowiązujący podówczas tekst modlitw przewidzianych na święto Świętych Młodzianków, w której wzywa się wiernych do naśladowania poprzez swoje *fides et mores*, to co oni wyznają swoimi ustami⁴.

Nie dysponujemy licznymi wypowiedziami Magisterium papieża okresu starożytności chrześcijańskiej, w których pojawiałby się termin *mores*. Możemy przywołać jedynie orzeczenie Leona Wielkiego potępiające praktykę Pryscylianów „lokowania poprzez świętokradzkie czynności i beзуżyteczne kłamstwa astrologów wiarę religijną i moralne postępowanie (*religionis fidem morumque rationem*) we władaniu demonów i w konstelacji gwiazd”⁵.

Inna wypowiedź pochodzi od papieża Marcina V, który w bulli polemizującej w wykłofitami i husytami, sytuuje *fides et mores* w kontekście potwierdzenia kompetencji Kościoła w orzekaniu co jest *fidei vel bonis moribus contrarium*. Kościół jest wyposażony w mandat swojego autorytetu ze względu na konieczność ochrony wiary i troski o zbawienie dusz. W tej trosce liczy się zatem, jak widzimy w wypowiedzi papieża Marcina V, nie tylko *fides*, ale także *mores*⁶.

Sposób użycia terminu *mores* w dokumentach Soboru Trydenckiego

Jest rzeczą naturalną, że obrady Soboru były uwarunkowane obecnością i dokonaniami teologów. Znaczną reprezentację posiadała szkoła teologiczna Uniwersytetu w Salamance. Szkoła ta zakreślała pole znaczeniowe terminu *mores* do tego, co dotyczy postępowania etycznego⁷. Melchior Cano, następca na katedrze teologii Francesca di Vittoria sytuuje *mores* w kontekście swojego wywodu na temat niemożliwości błędzenia Kościoła w obszarze *morum doctrina*. Według salamanckiego teologa Apostołowie i ich następcy nie mogą błędzić w nauczaniu na temat *mores*, gdyż obejmują one przykazania dotyczące postępowania etycznego, które mają bezpośrednie odniesienie do zbawienia. Godne podkreślenia jest w tej wypowiedzi wyraźne odniesienie analizowanego przez nas pojęcia *mores* do konkretnych przykazań warunkujących zbawienie⁸. W podobnej tonacji wypowiada się inny teolog Soboru Trydenckiego

³ «praecepta moralia, (...) sunt de illis quae secundum se ad bonos *mores* pertinent. Cum autem humani *mores* dicantur in ordine ad rationem, quae est proprium principium humanorum actuum, illi *mores* dicuntur boni qui rationi congruunt, mali autem qui a ratione discordant. (...) necesse est quod omnia praecepta moralia pertineant ad legem naturae. Quaedam enim sunt quae statim per se ratio naturalis cuiuslibet hominis diiudicat esse facienda vel non facienda: sicut “Honora patrem tuum et matrem tuam”, et “Non occides, Non furtum facies”» (Św. Tomasz, I-II, 100, 1).

⁴ Za A. Günthör, *Diskussion um «Glaube und Sitten»*, w *Orientierung* 35(1971), 71

⁵ Leon I Wielki, *List Quam laudabiliter* (21 lipca 447), w *Denz.*, 283

⁶ Marcin V, *Bulla Inter cunctas* (22 lutego 1418), w *Mansi* 27, 1211.

⁷ Por. M. Zalba, «*Omnis et salutaris veritas ...*», *art. cyt.*, 701-703

⁸ «*Ecclesia in morum doctrina eorum, qui ad salutem necessarii sunt, errare non potest (...). Itaque si quid necessario vel agendum vel vitandum firmo iudicio definit*

go, Bartolomeo Carranza. Bóg wyposażył Kościół w to, co jest konieczne do zbawienia i nie może dopuścić możliwości błędzenia w kwestiach dotyczących *mores*, ze względu na ich bezpośrednie odniesienie do zbawienia⁹

Z tego pierwszego wejrzenia w atmosferę znaczeniową przypisywaną pojęciu *mores* w myśli teologicznej bliskiej Soborowi Trydenckiemu wnioskujemy, że termin ten obejmuje kwestie postępowania etycznego, które warunkują rzeczywistość zbawienia.

Dalsze uściślenia pochodzą już z samych dokumentów soborowych.

Dwukrotnie formuła *fides et mores* występuje w Dekrecie *Sacrosancta* o Piśmie św. i Tradycji. W dekrecie I, „Przyjęcie Pisma św. i Tradycji” zwraca się uwagę na konieczność zachowania w Kościele czystej Ewangelii głoszonej przez Chrystusa i przepowiadanej przez Apostołów, gdyż to ona stanowi „źródło wszelkiej zbawczej prawdy i zasad postępowania (*fons ininis et salutaris veritatis et morum disciplinae*)”. Owe prawdy i zasady postępowania znajdują się w „księgach spisanych i tradycjach niepisanych, które Apostołowie otrzymali z ust samego Chrystusa lub sami pod natchnieniem Ducha Świętego przyjęli i tak je przekazali niejako z rąk do rąk aż do naszych czasów”. Sobór stwierdza ponadto, że cały ten depozyt Pisma św. i Tradycji dotyczącej wiary i moralności (*tum ad fidem, tum ad mores pertinentes*) zasługuje na jednakową cześć i szacunek¹⁰.

Dwie uwagi nasuwają się na skutek lektury tego tekstu. Pierwsza dotyczy ścisłego powiązania terminu *mores* z treścią Objawienia, jako że swoje źródło znajduje w Ewangelii. Druga dotyczy sposobu pojmowania innego terminu, wprowadzonego po raz pierwszy do naszych rozważań, a mianowicie pojęcia *disciplina*. Słowo to w dokumentach Soboru Trydenckiego występuje zawsze w powiązaniu z *mores*. *Mores* w wyrażeniu *morum disciplinae* występuje jako *genetivus singularis* słowa *disciplina*, co sugerowałoby pewien wspólny obszar treściowy. Termin *mores* zatem w rozumieniu *Tridentinum* wskazuje z jednej strony na całość religijnych praktyk związanych z kultem, z drugiej zaś na praktyczne wymagania życia wiary. „W języku Soboru Trydenckiego – pisze Francis Sullivan z Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie - *disciplina* oznacza kształcenie lub nauczanie; *mores* zawiera o wiele więcej niż to, co my określamy jako «moralność»; w rzeczywistości zawiera wszystko to, co Ewangelia objawia o chrześcijańskim sposobie życia: jak żyć, modlić się, wielbić Boga (...) tak, że *res fidei et morum* tłumaczyłoby się lepiej przez «sprawy, które dotyczą wiary i praktyki chrześcijańskiej»¹¹

Rzeczywiście, stwierdzić należy, iż w myśli Soboru Trydenckiego znaczenie słowa *mores* nie wyczerpuje się tylko w prostych praktykach dyscyplinarnych i litur-

---

(...). In praeceptis ergo vitae necessariis errare illi (Apostoli eorumque successores) non possunt» (M. Caño, *De locis theologicis*, 1, 5, c. 5, nn. 36-37; cyt. za M. Zalba, «*Omnis et salutaris veritas ...*», art. cyt., 701).

⁹ Por. M. Zalba, «*Omnis et salutaris veritas...*», art. cyt., 702

¹⁰ «(...) ut sublatis erroribus puritas ipsa Evangelii in Ecclesia conservetur, quod promissum ante per Prophetas in Scripturis sanctis Dominus noster Iesus Christus Dei Filius proprio ore primum promulgavit, deinde per suos Apostolos tamquam fontem omnis et salutaris veritatis et *morum disciplinae* (kurs. JW) omni creaturae praedicari iussit perspicuensque, hanc veritatem et disciplinam contineri in libris scriptis et sine scripto traditionibus, quae ab Christi ore ab Apostolis acceptae, aut ab ipsis Apostolis Spiritu Sancto dictante (...) pervenerunt (...), omnes libros tam Veteris quam Novi Testamenti (...) nec non traditiones ipsas, tum ad fidem, tum ad *mores pertinentes* (...) pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur» (Mansi 33, 22A-E)

¹¹ F. Sullivan, *Il Magistero, Il Magistero nella Chiesa Cattolica*, Assisi 1993², 146 n.

gicznych. Dotyczy ono również objawionych prawd odnoszących się do zasad postępowania zgodnych z przyjętą wiarą¹².

Reasumując – słowo *mores* w kontekście jego pojawienia się u boku terminu *disciplina* oznacza – jak pisze Congar – „zwyczaje i obyczaje Kościoła apostołskiego: niektóre z nich łączą się z punktami doktryny, inne stanowią punkt dyscypliny i liturgii; pokrótce dość dokładnie oznaczają to, co wyraża zwrot «tradycje nie pisane»”¹³.

Istotnie - dla głębszego zrozumienia znaczenia terminu *mores* w dokumentach Soboru Trydenckiego zwrócić należy uwagę na jego powiązanie z innym terminem, a mianowicie z *traditiones*. Z takim powiązaniem mamy do czynienia we wspomnianym już Dekrecie Soboru Trydenckiego o Piśmie św. i Tradycji. Mówi się w nim o otaczaniu należnym szacunkiem również *traditiones ipsas, tum ad fidem tum ad mores pertinentes*, gdyż one również pochodzą od samego Chrystusa i przekazane zostały pod natchnieniem Ducha Świętego¹⁴. Dla określenia sposobu rozumienia terminu *mores* przez ojców Soboru Trydenckiego pożyteczne będzie zatem przyjrzenie się bliżej określeniu *traditiones*, jako że w powyższym sformułowaniu mamy do czynienia z pewnym wspólnym polem znaczeniowym tych dwóch terminów.

W wystąpieniach ojców soborowych pojawiały się konkretne wyliczenia elementów należących do kategorii *traditiones*. Łatwo zauważyć ich jednoznacznie dyscyplinarny i liturgiczny charakter, choć nie pozbawiony odniesienia do przestrzeni wiary, szczególnie jeśli chodzi o sakramenty. Są to: ceremonie sięgające czasów apostołskich, jak trzykrotne zanurzenie w wodzie, modlitwy za zmarłych, modlitwa w pozycji zwróconej ku Wschodowi, modlitewna pozycja klęcząca, praktyka chrztu dzieci, celebracje Pasji, Paschy i jej Oktawy, praktyka nie wiązania postu z niedzielą i inne o podobnym charakterze¹⁵. Dla Ojców soborowych nie było przedmiotem podstawowej wagi czynienie rozróżnienia między przynależnością poszczególnych praktyk do przestrzeni *fides* czy też *mores*. Nawet jeżeli niektóre *traditiones* należące do życia liturgicznego i praktyk dyscyplinarnych Kościoła, jak formuły konsekuracyjne Eucharystii, formuła sakramentu chrztu, zwyczaj modlitwy w pozycji stojącej na Wielkanoc, wiązano ściślej z *mores*, to nigdy nie odmawiano im równoczesnego odniesienia do *fides*. Słusznie zatem możemy oddać znaczenie terminu *mores* w sformułowaniu *traditiones tum ad fidem tum ad mores pertinentes* idąc za polskim przekładem *Breviarium Fidei* jako „zasady postępowania”¹⁶.

Możemy zapytać: jakie nowe elementy wnosi przyporządkowanie terminu *mores* do *traditiones* poza tymi, które zostały uwypuklone w jego odniesieniu do *disciplina*? W jednym i w drugim przypadku potwierdzony jest związek z *fides* oraz przynależność do treści Objawienia. Perspektywa *traditiones* uwypukla natomiast powiązanie *mores* z elementami liturgicznymi i dyscyplinarnymi Kościoła, spokrewnionymi naturalnie z treściami *fides*.

¹² Takie wnioski możemy znaleźć w pracach J. L. Murphy, «*Faith and Morals*» at Trent; Appendix III, w Id., *The notion of tradition in John Driedo*, Milwaukee 1959, 300; T. López Rodriguez, «*Fides et mores*» en Trento, w *Scripta Theologica* 5(1973), 219 oraz A. Michel, *Tradition*, w Vacant A., Mangenot E., *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. XXIX, Paris 1946, kol. 1314.

¹³ Y. Congar, *La tradizione e le tradizioni*, I, 284, przyp. 7

¹⁴ Por. Mansi 33, 22A.

¹⁵ Cfr. M. Midali, *Rivelazione, Chiesa, Scrittura e Tradizione alla IV Sessione del Concilio di Trento*, Roma 1973, 131-132.

¹⁶ *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 1998, III. (10).

Nasz przegląd byłby jednak niekompletny, gdyby ograniczyć się tylko do jednego dokumentu Soboru Trydenckiego. Pojęcie *mores* pojawia się również w innych, a tam jego zakres znaczeniowy nie wyczerpuje się wyłącznie w aspekcie liturgiczno-dyscyplinarnym życia Kościoła. Obejmuje ono treści o bardzo wyraźnym charakterze etycznym regulującym postępowanie chrześcijańskie. Oznacza to, że stwierdzenia Soboru Trydenckiego z użyciem terminu *mores* pozostają otwarte także dla zasad moralnych¹⁷

Sledząc chronologicznie prace Soboru Trydenckiego wyrażenie *mores* pojawia się w dokumentach XVI Sesji, które podejmują temat zepsucia obyczajów wśród chrześcijan. Wobec tego faktu konieczne staje się „przywrócenie religii do jej pierwotnego stanu i naprawa nadużyć moralnych chrześcijan”¹⁸. Na jednoznacznie etyczny charakter terminu *mores* wskazują też inne dokumenty Soboru Trydenckiego. Ilustrując, od święceń kapłańskich wykluczeni są seminarzyści, których cechują *mali mores*¹⁹, biskupi zachęceni są do utwierdzania *boni mores* i korygowania złych²⁰, a wszyscy wierni powinni naśladować u świętych ich życie i obyczaje (*ad sanctorumque imitationem vitam moresque suos componant*)²¹

Na podstawie dokonanej prezentacji znaczenia terminu *mores* w pracach Soboru Trydenckiego możemy wyodrębnić dwa główne nurty znaczeniowe: jeden z nich odnosi się do przestrzegania porządku liturgicznego i dyscyplinarnego Kościoła, drugi natomiast dotyczy sfery o wyraźnym etyczno-normatywnym charakterze. Oto co na ten temat pisze kardynał Józef Ratzinger: „W słownictwie Soboru Trydenckiego formuła *fides et mores* nie oznacza po prostu wiary i moralności w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, ale odnosi się do szerszej perspektywy obejmującej obyczaje kościelne, w połączeniu jednak z porządkiem moralnym w ścisłym tego słowa znaczeniu”²².

¹⁷ Por. G. F. Calabrese, *Analisi storico-terminologica della formula «res fidei et morum» del Concilio Vaticano I nella tradizione teologica precedente*, w *Ricerche teologiche* 5(1994), 81.

¹⁸ «ut religionem (...) in diversas opiniones miserabiliter distractam in statum pristinum revocaret, abusus et mores Christianorum corruptissimos emandaret» (A. L. Richter, *Canones et Decreta Concilii Tridentini* [ex editione Romana MDCCCXXXIV], Lipsiae 1853 [odtąd CDCT], Ses. XVI, 101).

¹⁹ «Dyscolos et incorrigibiles ac malorum *morum* seminatores acriter punient eos etiam, si opus fuerit, expellendo, omniaque impedimenta auferentes (...)» (CDCT, Ses. XXIII, can. XVIII, 209).

²⁰ «Visitationum autem omnium istarum praecipuus sit scopus, sanam orthodoxamque doctrinam expulsis haeresibus inducere *bonos mores* tueri, pravos corrigere» (CDCT Ses. XXIV, can. III, 331).

²¹ «(...) quia dei per sanctos miracula et salutaria exempla oculis fidelium subiiciuntur, ut pro iis Deo gratias agant, ad sanctorumque imitationem *vitam moresque* suos componant (...)» (CDCT, *De invocatione, veneratione et reliquiis sanctorum, et sacris imaginibus*, 392-393).

²² «Nel linguaggio del Concilio di Trento, la formula *fides et mores* non significa semplicemente fede e morale nel senso odierno dei termini, ma li intende piuttosto nel senso più ampio nel quale sono comprese le consuetudini di vita della Chiesa, insieme all'ordine morale nel senso stretto della parola» (*Le fonti della Teologia Morale*, Roma 1985, 14). Podobną pozycję reprezentuje G. Grisez: «Substantial studies of Trent's documents in their historical context show that „morals” in Trent should be taken to refer to specific moral norms along with much else» (Id., *Infallibility and the specific moral norms*, w *The Thomist* 49[1985], 263-264). Nie wszyscy jednak podzielają

Wymiar etyczny terminu *mores* potwierdzają również dokumenty Magisterium Kościoła i prace teologiczne po Soborze Trydenckim.

Termin *mores* po Soborze Trydenckim

Po Soborze Trydenckim znaczenie terminu *mores* otrzymuje coraz szerszy zakres. W tym okresie określenie to ulega ewolucji i zbliża się coraz bardziej ku znaczeniu etycznemu²³.

Na liście ksiąg zakazanych sporządzonej zaraz po zakończeniu prac Soboru, potwierdzonej przez Konstytucję Piusa IV *Domini gregis custodiae* z 1564 roku, znajdują się pozycje, które „zawierają rzeczy bezwstydné i lubieżné”, Kościół zaś jest obowiązany zwracać uwagę „nie tylko w stronę prawd wiary, lecz również moralności (*non solum fidei, sed et morum*)”²⁴. Wyraźne jest tutaj odniesienie *mores* do wspomnianych „lubieżnych i bezwstydných treści” znajdujących się w zakazanych księgach, a zatem przypisanie mu jednoznacznie etycznego charakteru.

Wyraźnie rysująca się po Soborze Trydenckim tendencja odseparowania terminu *mores* od znaczenia liturgiczno-dyscyplinarnego znajduje swe potwierdzenie w działach teologicznych tamtego okresu. Do tej grupy należy między innymi Franciszek Suarez. Wyróżnia on na terenie *traditiones* dwie grupy: doktrynalną i moralną. W tej części *traditiones*, która dotyczy moralności znajdują się również *praecepta morum* przekazane przez Chrystusa lub Apostołów. Będą to zarówno przykazania odnoszące się do sakramentów, jak też do tych wymagań życia wiary, które mają bezpośredni związek ze zbawieniem²⁵.

Trzeba zauważyć w tym miejscu wprowadzenie kolejnego nowego elementu do naszej analizy. Mówi się już nie tylko o *mores* jako zwyczajach regulujących życie dyscyplinarne i liturgiczne Kościoła, a nawet nie tylko o ogólnych obyczajach życia etycznego, lecz wyraźnie o przykazaniach regulujących życie wiary i osadzonych w optyce zbawienia.

Posuwając się chronologicznie w stronę *Vaticanum I* natrafiamy na wydaną w 1771 roku pracę teologa związanego ze środowiskiem Uniwersytetu w Würzburgu, H. Kilbera. Autor dokonuje wyraźnego odseparowania *mores* od porządku dyscyplinarnego i liturgicznego i przypisuje doń znaczenie fundamentalnych zasad życia

---

tę opinię. Pisze na przykład J. David: «*Mores hätte also im Tridentinischen Konzil nichts anderes zu bedeuten als „Sitten und Gebräuche“ oder „die Praxis der Kirche“ (...)* Mit Naturrecht und Sittenlehre hat das direkt nichts zu tun» (Id, *Glaube und Sitte: eine mißverständliche Formel*, w *Orientierung* 35(1971), 34.

²³ Por. F. Arduosso, *Magisterium Kościoła*, Kraków 2001, 228-229.

²⁴ *Regole tridentine* potwierdzone przez Konstytucję *Dominici gregis custodiae* (24 marca 1564), w *Mansi* 33, 230, Reg. VII.

²⁵ «*Traditio quaedam ad doctrinam pertinet, alia ad mores; et ita possunt doctrinalis et moralis nominari (...)*. *Moralis continet praecepta morum a Christo vel Apostolis tradita (...)*. *Ad distinguendas ergo has morales traditiones, materiam observare oportet; nam si traditio continet praeceptum pertinens ad substantiam sacramentorum vel sacrificii, vel ad necessitatem fidei expressae necessariae ad salutem, traditio est divina (...)*; *si vero traditio sit de aliis observantiis et caeremoniis Ecclesiasticis accidentalibus, traditio censenda est apostolica*» (F. Suarez, *Tractatus de fide*, disput. 5, sect. 6, n. 6, in *op. cit.*, vol. XII, 149B).

moralnego. Dokonując rozróżnienia na tradycję dogmatyczną, obejmującą treści wiary, tradycję dyscyplinarną regulującą sprawy kultu, wyróżnia także tradycję moralną (*traditio moralis*) opisującą to, co wyrażone jest zasadą *faciendum bonum vel fugiendum malum*²⁶. Podobnej separacji między tradycją liturgiczną i dyscyplinarną a treścią pojęcia *mores*, które nabiera coraz wyraźniejszej konotacji etycznej, dokonują również inni teologowie potrydenccy. Sytuują oni coraz częściej termin *mores* obok *fides* wskazując na jego wyraźny aspekt doktrynalny, a nie tylko dyscyplinarny.

Termin *mores* w nauczaniu Soboru Watykańskiego I

W tekstach Soboru Watykańskiego I proces semantycznej separacji między *mores* a *disciplina* odnoszącej się do zwyczajów obrzędowych i praktyk dyscyplinarnych Kościoła możemy uznać za zakończony. W Konstytucji *Pastor Aeternus* stwierdza się, że posłuszeństwo wiernych powinno obejmować nie tylko kwestie dotyczące wiary i moralności („*quae ad fidem et mores pertinent*”), lecz także odnoszące się do tego, co dotyczy karności i rządzenia Kościołem („*quae ad disciplinam et regimen Ecclesiae pertinent*”). Dyscyplina jest tutaj sprowadzona już nie do *mores* jak w tekście *Tridentinum*, ale do kwestii związanych z rządzeniem Kościołem. Termin *mores* zyskuje „samodzielność”, nie jest już tożsame z pojęciem *disciplina*, staje się na Soborze Watykańskim I bliższe *fides* i dzięki temu nabierze aspektu bardziej doktrynalnego niż tylko dyscyplinarnego. W dokumentach Soboru Watykańskiego I termin *mores* występuje zatem w ścisłym powiązaniu z *fides*.

Konstytucja *Dei Filius* potwierdza wspólną przynależność *fides et mores* do całości doktryny chrześcijańskiej²⁷. Potwierdzenie tej prawdy znajdujemy również w definicji dogmatu o nieomyślności Papieża zawartej w Konstytucji *Pastor aeternus*²⁸. Pierwsze wnioski, do jakich prowadzi sposób usytuowania terminu *mores* w dokumentach soborowych, możemy zatem sprowadzić do dwóch następujących: *mores* są definitywnie oddzielone od treści objętej słowem *disciplina* oraz przynależą razem z *fides* do całości doktryny chrześcijańskiej.

Nie rozwiązywało to jednak problemu wyraźnego sprecyzowania jego znaczenia, wskazywano zatem na konieczność dalszego uściślenia tego terminu. „Istnieją przecież – twierdził biskup Orleanu F. Dupanloup – kwestie moralne, które są objawione w sposób bardziej lub mniej ewidentny. Są jeszcze takie, które należą tylko do filozofii. Gdzie zatem sięga nieomyślność papieża²⁹”? Po linii potrzeby sprecyzowania pojęcia *mores* szły propozycje zastąpienia go poprzez bardziej opisową formułę *morum principia vel regulae*, czy też zwyczajnie *principia morum*³⁰. Zgłoszoną propozycję podjął w swoim wystąpieniu sekretarz Deputacji Wiary, biskup Vincenzo Gasser. Uznał on, że

²⁶ Cfr. H. Kilber, *Principia Theologica*, disp. I, cap. 2, a. 2, Wirceburgi 1771, 93. (cyt. za J. Beumer, «Res fidei et morum». *Die Entwicklung eines theologischen Begriffs in den Dekreten der drei letzten Ökumenischen Konzilien*, w *Annuario Historiae Conciliorum* 2(1970), 121.

²⁷ «Nos idem decretum renovantes hanc illius mentem esse declaramus, ut in *rebus fidei et morum* (kurs. JW) ad aedificationem doctrinae christianae pertinentium is pro veru sensu sacrae Scripturae habendus sit» (Konst. Dogm. *Dei Filius*, rozdz. 2, w Mansi 51, 431D).

²⁸ Por. Konst. Dogm. *Pastor aeternus*, rozdz. 4, w Mansi 52, 1334D.

²⁹ Mansi 51, 995.

³⁰ Mansi 52, 986A-B; 853C; 854C-D.

znaczenie *fides et mores* było dla ojców soborowych oczywiste, stąd nie ma potrzeby ich dalszego wyjaśniania. Ponadto niektóre *morum principia* są zasadami ściśle filozoficznymi dotyczącymi naturalnego dobra, a zatem nie wchodzącymi w skład depozytu wiary³¹. Skoro Gasser mówił o istnieniu zasad moralnych nie należących do depozytu wiary, pośrednio wskazywał – możemy chyba zaryzykować takie stwierdzenie – na możliwość istnienia takich zasad, które ten depozyt stanowią, a zatem są również przedmiotem nieomyślności papieskiej³².

Propozycje wprowadzenia do języka dokumentów sformułowania *morum principia vel reguae* nie znalazły ostatecznie posłuchu w Deputacji Wiary, tym niemniej nie pozostają one bez znaczenia dla naszych poszukiwań. Możemy przypuszczać, że motywem ich nie przyjęcia przez Deputację Wiary nie był brak akceptacji merytorycznej, co raczej zamierzone pozostawienie terminu *mores* w nieokreślonej formie. Na taką linię wskazywałyby wypowiedzi teologów Soboru Franzelina i Kleutgena oraz Kardynała Bilio, który utrzymywał, iż pozostawienie *mores* w jak najbardziej ogólnej formie zapobiegnie niewłaściwej interpretacji tego terminu³³.

Ważny wkład dla pogłębienia naszej refleksji nad sposobem rozumienia *mores* na Soborze Watykańskim I, jako przedmiotu nieomyślności Magisterium, stanowią prze-myślenia teologa soborowego Kardynała G. B. Franzelina. W swoim komentarzu wydanym już po zakończeniu Soboru zwraca uwagę na ścisłą współzależność *fides i mores*. *Fides* jako doktryna objawiona posiada swój oczywisty wymiar doktrynalny. Istnieją jednak takie zasady moralne, które bezpośrednio wynikają z *fides* i wówczas „termin *mores* oznacza *doctrina revelata practica*, która powinna być przyjęta posłuszeństwem wiary, aby następnie według niej porządkować swoje akty moralne”³⁴.

Przynależność *mores* do depozytu Objawienia jest konsekwencją ich ścisłego przyporządkowania do *fides* – twierdzi współczesny komentator dokumentów Soboru Watykańskiego I, Umberto Betti. Przedmiotem nieomyślności papieskiej są bowiem prawdy o charakterze spekulatywnym (*fides*) i praktycznym (*mores*). „Interpretacja terminu *mores* wyłącznie w sensie treści objawionej dotyczącej postępowania ludzkiego oznacza czynienie zeń wręcz duplikatu *fides*. Są to prawdy objawione, a zatem stanowią przedmiot wiary na równi z *fides* obejmującym treści spekulatywne. Nie ma wątpliwości, że tak właśnie rozumiał je Sobór Watykański I”³⁵ Jeszcze jednym gło-

³¹ «Sed etiam hanc emendationem non potest admittere Deputatio de fide et quidem partim quia vox ista esset omnino nova, cum vox *res fidei et morum*, doctrina fidei et morum sit notissima, et unusquisque theologus scit quid sub his verbis sit intelligendum. Insuper principia morum possunt esse alia mere philosophica naturalis honestatis, quae non sub omni respectu pertinent ad depositum fidei» (Mansi 52, 1224A).

³² Taki wniosek formułuje G. Grisez, który uważa, iż wykluczenie z przestrzeni nieomyślności zasad moralnych należących do *naturalis honestatis* nie oznacza jeszcze wyłączenia z tego zakresu moralnych zasad prawa naturalnego (Id, *Infallibility and the Specific Moral Norms*, art. cyt., 268).

³³ Por. J. Mahoney, *The making of Moral Theology. Study of the Roman Catholic Tradition*, Oxford 1987, 150.

³⁴ G. B. Franzelin, *Theses De Ecclesia Christi Opus Posthumum*, Romae 1887, 54, przypis 1.

³⁵ U. Betti, *La Costituzione Dogmatica «Pastor Aeternus» del Concilio Vaticano I*, Roma 1970, 640, przypis 1. Podobną opinię wyraża G. F. Calabrese, *Analisi storico-terminologica della formula «res fidei et morum» ...*, art. cyt., 85: «Nel Vaticano I (...) *mores* e una parte di *fides*, come un'estensione di essa in materia di responsabilita morale in riferimento cioè sempre alla Rivelazione di Dio».

sem współbrzmiającym z powyższym wnioskiem jest następujące stwierdzenie innego teologa: „Na Soborze Watykańskim I *mores* stanowią tę część *fides*, która obejmuje materię dotyczącą odpowiedzialności moralnej. *Mores* stanowią moralną doktrynę Kościoła i opierają się na Objawieniu. Musimy zatem stwierdzić, iż orzeczenie soborowe z 1870 roku definiujące nieomyślność papieską dotyczy bezpośrednio tych norm moralnych, które zawierają się w Objawieniu”³⁶.

Dokonując krótkiego podsumowania uwypuklonych treści dotyczących sposobu rozumienia *mores* w pracach Soboru Watykańskiego I dochodzimy do następujących wniosków: *mores* stanowią część depozytu wiary, zawierają te elementy doktryny moralnej, które należą do Objawienia, obejmują treści o charakterze praktycznym, które są konsekwencją i realizacją wiary w życiu.

Wyrażenie *mores* według Soboru Watykańskiego II

Termin *mores* występuje w dokumentach Soboru Watykańskiego II zawsze w połączeniu z *fides*. W Konstytucji o Objawieniu Bożym *Dei Verbum* 7 formuła *mores* pojawia się w tekście zawierającym odniesienie do Dekretu Soboru Trydenckiego mówiącym o *salutaris veritas et morum disciplina*. Przypomnijmy – *mores* w tamtym kontekście odnosiły się raczej do zwyczajów obrzędowych i przepisów dyscyplinarnych Kościoła. Zgola na inną treść natomiast wskazuje analiza porównawcza różnych przekładów tego tekstu, gdyż traktują one *mores* w kluczu wyrażnie normatywno-etycznym. Oto włoska wersja wyrażenie *morum disciplinae* oddaje jako „reguły moralne”³⁷. W podobnym kierunku idą pozostałe przekłady: angielska i niemiecka edycja wskazuje na „nauczanie moralne”³⁸, w najbardziej zaś wyraźny sposób francuska i polska wersja oddaje wyrażenie *mores* jako „normy moralne”³⁹. Można zatem uznać, idąc za stwierdzeniem Germana Griseza, że Sobór Watykański II traktował *mores* jako konkretne normy moralne. Wynika to z faktu globalnego pojmowania kategorii *fides*, która posiada także swój wymiar praktyczny⁴⁰.

Termin *mores*, zawsze stawiany obok *fides*, rozproszony jest jeszcze po innych miejscach dokumentów soborowych. Naszą uwagę zwrócimy jeszcze na dwa z nich. W Konstytucji Dogmatycznej o Kościele 25 wskazuje się na jeden z głównych obowiązków Biskupów jakim jest zadanie głoszenia Ewangelii. Są oni „zwiastunami wiary (...), którzy powierzonemu sobie ludowi głoszą prawdy wiary, aby w nie wierzył i stosował w życiu”. *Mores* występujące w łacińskiej wersji tego tekstu wskazują zatem na konkretne przejawy aplikacji wiary do życia codziennego⁴¹. Nieco dalej natomiast potwierdzona

³⁶ P. Fransen, *A Short History of the Meaning ...*, art. cyt., 295.

³⁷ Por. *Enchiridion Vaticanum*, vol. 1: *Documenti del Concilio Vaticano II*, Dehoniane, Bologna 1979, 880.

³⁸ «source of all saving truths and moral teaching» (W. M. Abbott, *The Documents of Vatican II*); «Quelle jeglicher Heilswahrheit und Sittenlehre» (*Dogmatische Konstitution über die Kirche*).

³⁹ «de toute vérité salutaire et de toute règle morale» (G. Martelet, *Concile oecuménique Vatican II*); «źródło wszelkiej prawdy zbawiennej i normy moralnej» (Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*).

⁴⁰ «nothing (...) limits “morals”, in the sense intended by Vatican II, in such a way as to exclude specific moral norms». (Id., *The Way of the Lord Jesus*, vol. I, Quincy 1983, 843 i 866, przyp. 24).

⁴¹ «qui populo sibi commissio fidei credendam et moribus applicandam praedicant» (AAS 57[1965], 29).

zostaje prawda o przynależności doktryny *de fide vel moribus* do depozytu Objawienia w tym zakresie, w jakim zakreślony jest przedmiot nieomyślności Kościoła⁴².

Zbierając uwypuklone elementy dotyczące sposobu posługiwania się terminem *mores* w dokumentach Soboru Watykańskiego II zauważamy że:

- wyrażenie *mores* nie odnosi się już do elementów dyscypliny i liturgii Kościoła,
- wyraźnie podkreśla się jego przynależność do depozytu Objawienia,
- znajduje się w wyraźnym związku z wiarą jako jej konkretna aplikacja w życiu praktycznym.

Wyrażenie *mores* w dokumentach po Soborze Watykańskim II

Ten fragment naszych rozważań będzie miał charakter jedynie przeglądowy, gdyż dokumenty czasów posoborowych nie wniosły zasadniczo nowych treści do sposobu rozumienia formuły *mores*. Tak oto Deklaracja Kongregacji Nauki Wiary *Persona humana* z dn. 29 grudnia 1975 potwierdza kompetencje Kościoła w przechowywaniu i przekazywaniu z pomocą Ducha Świętego prawd dotyczących porządku moralnego oraz w autentycznym wyjaśnianiu nie tylko objawionego prawa pozytywnego, lecz także zasad porządku moralnego wynikającego z samej ludzkiej natury (*principia ordinis moralis ex ipsa natura humana profluentia*). „Kościół rzeczywiście w ciągu swojej historii niezmiennie uważał, że pewne nakazy prawa naturalnego mają wartość absolutną i niezmienną”⁴³. Zakres prawd obejmujących *mores* zawiera w sobie zatem pewne treści posiadające absolutny i niezmienny charakter.

W innym dokumencie Kongregacji Nauki Wiary, Instrukcji *Donum veritatis*, „O powołaniu teologa w Kościele” podpisanym przez kardynała Ratzingera 24 maja 1990 roku, potwierdzony zostaje ścisły związek *mores* z przestrzenią *fides*. Do takiego wniosku prowadzi potwierdzenie autorytetu Kościoła w rozstrzyganiu „przez wiążące sumienia wiernych sądy normatywne, które działania ze swojej natury są zgodne z wymogami wiary i przyczyniają się do jej ukazania w życiu, które zaś są z nimi sprzeczne z powodu ich wewnętrznego zła”⁴⁴.

Doktrynalne znaczenie treści objętych pojęciem *mores* w aspekcie przynależności do przedmiotu nieomyślności Kościoła może osiągnąć rangę depozytu Objawienia i stanowić treść tzw. pierwszorzędnego przedmiotu nieomyślności⁴⁵. Do takiego wniosku prowadzi lektura wspomnianego dokumentu Kongregacji Nauki Wiary. Określone są w nim prawdy „zawarte w słowie Bożym spisany lub przekazany przez Tradycję i zdefiniowane w formie uroczystego orzeczenia czy to przez Biskupa Rzymu, gdy naucza *ex cathedra*, czy to przez Kolegium Biskupów zgromadzonych na soborze jako prawdy objawione przez Boga, bądź zostają nieomyślnie podane do wierzenia przez nauczanie zwyczajne i powszechne”

⁴² «doctrina de fide vel moribus (...) tantum patet quantum divinae Revelationis patet depositum, sancte custodiendum et fideliter exponendum» (AAS 57[1965], 30).

⁴³ AAS 68(1976), 80.

⁴⁴ AAS 82(1990), 1557.

⁴⁵ Kwestia rozróżnienia pomiędzy tzw. pierwszorzędnym a drugorzędnym przedmiotem nieomyślności nie wchodzi w bezpośredni zakres naszego tematu, stąd pozostawiamy ją bez zagłębiania się w szczegóły. Wystarczające dla naszych potrzeb wyjaśnienie kategorii drugorzędnego przedmiotu nieomyślności znajdujemy w dokumencie Kongregacji Nauki Wiary pt.: *Wyjaśnienie doktrynalne dotyczące końcowej części Wyznania wiary* (29 czerwca 1998): „Przedmiotem tej formuły są wszystkie

zenia i realizowania w życiu (*fidem et mores*)⁴⁹ Tę samą myśl wyraził Jan Paweł II w Allokucji wypowiedzianej 15 listopada 1986 r. do Komisji przygotowującej nowy Katechizm, przypominając, że katecheza prowadząca do dojrzałości wiary winna przyczynić się do tego, aby „prawda chrześcijańska stawała się, dzięki łasce Ducha Świętego życiem wierzących”⁵⁰.

Papież nie wyklucza z zakresu prawd należących do kompetencji Magisterium Kościoła konkretnych norm moralnych zawierających się w Objawieniu. W encyklice *Veritatis splendor* zakwestionował stanowisko tych, którzy twierdzą, iż „Objawienie nie zawiera żadnej konkretnej i określonej treści moralnej, trwale i powszechnie obowiązującej” Prowadzi to w konsekwencji do „odrzczenia szczególnej kompetencji doktrynalnej Kościoła i jego Magisterium w odniesieniu do norm moralnych dotyczących tzw. «dobra człowieka», które jakoby nie są zawarte w Objawieniu” (37). Naturalnie, normy te – potwierdza Jan Paweł II w 53 numerze encykliki - wymagają coraz właściwszych ujęć, co nie przekreśla ich uniwersalnego i trwałego charakteru. „Ta prawda prawa moralnego, podobnie jak prawda «depozytu wiary», ujawnia się stopniowo w ciągu stuleci: wyrażające ją normy w swej istocie pozostają w mocy”

Przeprowadzona analiza pojęcia *mores* występującego w dokumentach Magisterium soborowego, papieskiego oraz w pracach teologicznych pozwoliła na uwypuklenie pewnych elementów treściowych, które mogą być krótko ujęte w następujących wnioskach:

Mores obejmuje moralną doktrynę objawioną odnoszącą się do praktycznego działania ludzkiego.

Doktrynalna wartość *mores* może uzyskać rangę depozytu Objawienia na równi z depozytem wiary.

Mores stanowią kategorię ściśle powiązaną i wynikającą z *fides* jako jej praktyczna aplikacja w życiu moralnym.

Podsumowanie

Dokonana próba określenia znaczenia terminu *mores* ujawniła jej ściśle powiązanie z kategorią *fides* w ramach formuły *res fidei et morum*. W rzeczywistości te dwa zakresy dotyczące wiary i moralności trudno jest od siebie separować. Co więcej – tendencje do ich wzajemnego separowania stanowią jeden z poważniejszych problemów naszych czasów, który stał się przedmiotem szczególnej troski Jana Pawła II wypowiedzianej w encyklice *Veritatis splendor*. Niebezpieczna i szkodliwa dychotomia wiary i moralności może być przezwyciężona poprzez odkrycie prawdziwego oblicza chrześcijańskiej wiary. Posiada ona swój wymiar moralny i „nie jest jedynie zbiorem tez wymagających przyjęcia i zatwierdzenia przez rozum. Jest natomiast poznaniem Chrystusa w wewnętrznym doświadczeniu, żywą pamięcią o jego przykazaniach, prawdą, którą trzeba żyć (88)” To właśnie poprzez życie moralne wiara staje się nie tylko prywatnym przekonaniem człowieka, ale staje się wyznaniem i świadectwem, gdyż dopiero życie moralne jest potwierdzeniem i uwierzytelnieniem wiary. Wiara właściwie przeżywana domaga się życiowego zaangażowania. Właściwie pojmowane *fides* staje się czymś żywym poprzez i dzięki praktykowaniu *mores*.

⁴⁹ Jan Paweł II, *Katecheza śródowa* (10 marca 1993), w *Insegnamenti* XVI, 1(1993), 593-594.

⁵⁰ Jan Paweł II, *Allokucja do Papieskiej Komisji do spraw Katechizmu*, (15 listopada 1986), w *Insegnamenti* IX, 2(1986), 1433.